

KS. JERZY TOFILUK

POGLĄDY ESCHATOLOGICZNE WE WSPÓŁCZESNEJ TEOLOGII PRAWOSŁAWNEJ

Teologia zawsze była i jest ukierunkowana na świat i dlatego nie powinna istnieć wyłącznie dla wewnętrznego wykorzystania w Kościele. U chrześcijan zawsze można było obserwować dążenie, aby wyrazić prawdy Ewangelii za pomocą terminów współczesnej kultury i współczesnego języka. Poszukiwanie wspólnego języka ze światem, który należało ewangelizować, charakteryzowało zarówno epokę Ojców Kościoła, jak i współczesną teologię. Jak zauważa ks. A. Schmemmann, dążenie do pojednania Jerozolimy z Atenami i Aten z Jerozolimą przyczyniło się do powstania wspólnego języka, zachowującego wierność Ewangelii i równocześnie zrozumiałego i dostępnego dla świata¹.

Czy można to samo powiedzieć o współczesnej teologii. Czy język współczesnej teologii jest wspólny z językiem tego świata. Czy mówienie o Bogu jest jeszcze zrozumiałe. Wydaje się, że we współczesnej teologii możemy dostrzec dwa podstawowe typy czy też dwa sposoby uprawiania teologii.

Pierwszy typ teologii, charakteryzujący się szerokim pluralizmem, ciągle jeszcze próbuje odnaleźć wspólny język ze światem, starając się przystosować do potrzeb tego świata. Taka teologia łączy w sobie różne kierunki i tendencje, stara się interesować prawem, polityką, globalizacją, chce odpowiadać na wyzwania współczesnej nauki i na wyzwania moralne. Wydaje się, że taki rodzaj teologii można nazwać „teologią terapeutyczną”, starającą się pomóc człowiekowi w odnalezieniu siebie w tym świecie, często dążącą

Ks. dr JERZY TOFILUK – rektor Prawosławnego Seminarium Duchownego w Warszawie, adiunkt Katedry Prawosławnej Teologii Dogmatycznej i Moralnej Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie; adres do korespondencji: ul. Erazma z Zakroczymia 7/36, 03-185 Warszawa; e-mail: tofiluk@chat.edu.pl

¹ A. Schmemmann. *Liturgia i eschatologia*. „Sobornost” 7:1985 s. 6-14; zob. <http://www.cirota.ru/forum/view.php?subj=44980> [10.11.2008].

do jego uszczęśliwienia. Myślę, że sztandarowym przykładem takiej teologii może być teologia wyzwolenia.

Drugi typ teologii polega na przede wszystkim kwestionowaniu, ale także odrzuceniu wspólnego dyskursu teologii i świata. Charakteryzuje się on próbami poszukiwania osobistej duchowości i zbawienia. Chrześcijanie, żyjąc w świecie, starają się uciec od tego świata i nie zauważają jego istnienia.

Pierwszy typ teologii często zajmuje stanowisko kapitulacyjne, drugi zaś jest swoistą ucieczką. Cały problem polega na tym, że te dwa typy teologii wzajemnie się wykluczają. Przyczyną jest zagubienie eschatologicznego wymiaru i uzasadnienia chrześcijańskiej wiary i chrześcijańskiej teologii. Z jednej strony nie powinniśmy „miłować świata ani tych rzeczy, które są na świecie” (1 J 2, 15), z drugiej zaś musimy pamiętać, że „tak Bóg umiłował świat, że Syna swego jednorodzonego dał” (J 3, 16). W tej sytuacji musi zrodzić się pytanie, czy możliwy jest trzeci rodzaj, sposób uprawiania teologii, którego poszukiwania jesteśmy świadkami.

I. WSPÓŁCZESNE POGLĄDY ESCHATOLOGICZNE

Wieloaspektowość tematyki eschatologicznej nie pozwala na całościowe przedstawienie zagadnienia współczesnych poglądów eschatologicznych w teologii prawosławnej, a jedynie na nakreślenie niektórych wybranych aspektów. Wybór jest, oczywiście, subiektywny i nie rości sobie prawa bycia jedynym słusznym.

W ostatnich latach odbyły się w środowiskach prawosławnych dwie konferencje o problematyce eschatologicznej, na które chciałbym zwrócić uwagę. Jedna z nich, na temat „Prawosławna eschatologia”, została zorganizowana przez Katedrę Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku i miała miejsce w Białymstoku w dniach 3-4 czerwca 2004 r.² Druga konferencja, na temat „Eschatologiczne nauczanie Kościoła”, odbyła się w Moskwie w dniach 14-17 listopada 2005 r., a została zorganizowana przez Synodalną Komisję Teologiczną Patriarchatu Moskiewskiego³. Do opublikowanych materiałów tych konferencji będę się odwoływał w swoim artykule.

² Materiały z konferencji zostały opublikowane w czasopiśmie teologicznym Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku „Elpis” 2004 z. 9-10 (22-23).

³ *Эсхатологическое учение Церкви: Материалы конференции (Москва, 14-17 ноября 2005)*. Изд. Синодальная Богословская комиссия. Москва 2007. Materiały są dostępne także w Internecie – http://theolcom.ru/ru/text.php?SECTION_ID=26 [10.11.2008].

Eschatologia odgrywa ważną rolę w dogmatycznym, liturgicznym i duchowym życiu Kościoła prawosławnego. Mając biblijne korzenie i kościelno-dogmatyczne uzasadnienie, które otrzymała w pierwszych wiekach chrześcijaństwa, pod wpływem politycznych, konfesyjnych, często ekumenicznych elementów uległa, szczególnie w ostatnim czasie, pewnym zmianom⁴.

1. ESCHATOLOGIA HISTORYCZNA

Wszystkie dziewiętnastowieczne i większość współczesnych podręczników dogmatyki mówią o eschatologii w sposób przyjęty jeszcze w średniowieczu na Zachodzie, kiedy to eschatologię traktowano jako rozdział dogmatyki, i to ostatni, w którym mówi się o sędzie indywidualnym, odpłacie za grzech, przyjściu Chrystusa i rzeczach ostatecznych. Dotyczy to w sposób szczególny teologii rosyjskiej, ponieważ teologia grecka, podążając za Ojcami Kościoła, rzadko, jeśli w ogóle, wspomina o sędzie indywidualnym⁵. Takie ujęcie eschatologii odnajdujemy w rosyjskich dorewolucyjnych podręcznikach dogmatyki metropolity Makarego (Bułgakowa) (wyd. 1883), arcybiskupa Sylwestra (Malewskiego) (wyd. 1892), ks. Mikołaja Malinowskiego (wyd. 1912). Podobne, jeśli nie tożsame ujęcie spotykamy również w bardziej współczesnych podręcznikach dogmatyki św. Justyna Popowicza (wyd. 1978) czy ks. Dymitra Staniloae (wyd. 1983). Zastosowany w tych podręcznikach podział teologii, z wydzieleniem eschatologii na końcu, nazywany „teologią szkolną”, przyjęto na Wschodzie nie bez znacznego wpływu teologii scholastycznej⁶. W tak ujętej eschatologii rzadko poruszane są zagadnienia chrystologiczne i eklezjologiczne, a przez to pomijane są inne, bardziej charakterystyczne dla Prawosławia aspekty eschatologii.

Eschatologia to nie tylko ostatni, a dodatkowo jeszcze niesprawdzalny rozdział teologicznych traktatów, jak to przyjęło się mówić od czasów średniowiecza. To nie tylko spis mających nastąpić wydarzeń. Ograniczenie eschatologii do ostatniego rozdziału traktatu, pozbawia eschatologicznego charakteru wszystkie wcześniejsze rozdziały. Takie potraktowanie eschatologii przyczynia się do tego, że eschatologia zostaje przeniesiona w sferę osobistych oczekiwań i osobistej nadziei. A przecież cała chrześcijańska

---

⁴ Г. Петрапу. *Перспективы православия в свете светской и сектантско-конфессиональной эсхатологии*. W: *Эсхатологическое учение Церкви: Материалы конференции* s. 564.

⁵ Tamże s. 18.

⁶ Por. J. Klinge r. *Geneza sporu o epiklezę. Eschatologiczny a memorialny aspekt Eucharystii w kanonie pierwszych wieków*. Warszawa 1969 s. 17-18.

teologia jest całkowicie eschatologiczna.

Eschatologia, nie będąc kategorią czasu, jednoczy transcendentne i immanentne, przyszłe i współczesne postrzeganie stworzenia. Czas ograniczony historią kształtowaną w nieokreślonej przyszłości nie odpowiada biblijnemu i prawosławnemu pojmowaniu eschatologii.

2. ESCHATOLOGIA ZREALIZOWANA

Misterium Pięćdziesiątnicy wskazuje na prosty i bezpośredni związek świętości i bojaźni przed Bogiem. To dzięki ekonomii Syna i ekonomii Ducha, dzięki Wcieleniu, Śmierci i Zmartwychwstaniu Chrystusa oraz łasce Ducha Świętego człowiek realizuje swoje zbawienie i mistyczne zjednoczenie z Bogiem dokonuje się już w tym świecie. Eschatologię można pojmować jako powrót stworzenia do chwały tutaj na ziemi, a wchodzenie do Królestwa następuje w tym życiu, bo cóż innego mogą znaczyć słowa Chrystusa: „Królestwo Boże jest bowiem w was” (Łk 17, 21)⁷.

Współczesna teologia na nowo odkrywa biblijne znaczenie eschatologii, którym jest *nunc aeternum* – wieczna obecność momentu w czasie. Eschatologia nie oznacza wyłącznie czegoś, co wydarzy się w nieokreślonej przyszłości w klasycznej triadzie czasu: przeszłości, teraźniejszości i przyszłości. Eschatologia oznacza treść wieczności, wypełnienie czasu, „stwarzanie” wieczności w sensie przyjścia Boga i zbawczej obecności Jego ludu już tu na ziemi, zgodnie ze słowami modlitwy: „niech przyjdzie Królestwo Twoje”. I Królestwo przychodzi nie z przyszłości w teraźniejszość, nie z niebios na ziemię.

Takie współczesne eschatologiczne poglądy nawiązują do teologii patrystycznej, która została wyrażona w Liturgii św. Jana Chryzostoma: „Godne to i sprawiedliwe [...] Tobie dzięki czynić. Ty bowiem [...] nas zaprowadziłeś na niebo i darowałeś nam Twoje przyszłe królestwo”. Jeden z największych współczesnych zwolenników eklezjologii eucharystycznej – metropolita Pergamonu John Zizioulas – pisze: „prawosławna liturgia na tyle jest przepełniona eschatologią, że nasuwa się pytanie, jak mogło wydarzyć się, że teologowie żyjący życiem Kościoła prawosławnego byli w stanie pisać książki z teologii dogmatycznej, nie zwracając uwagi na wagę i wartość eschatologii”⁸. Mocno podkreśla eschatologiczny wymiar Liturgii, która

⁷ Zob. Bp Jakub (Kostiuczuk). *Eschatologiczny wymiar świata*. „Elpis” 2004 z. 9-10 (22-23) s. 97-98.

⁸ J.D. Zizioulas. *Die Eucharistie in der neuzeitlichen orthodoxen Theologie*. W: *Die Anrufung des Heiligen Geistes im Abendmahl. Viertes Theologisches Gespräch zwischen dem*

dla niego w całości jest „obrazem czasów ostatecznych”⁹. Odnosząc się do anamnezy Liturgii św. Jana Chryzostoma, podkreśla jej znaczenie eschatologiczne. „Wspomnienie przeszłości jest wspomnieniem tylko w przyszłości i przez przyszłość. Pamięć o przeszłości rozbija klasyczna i scholastyczna problematykę odnośnie znaczenia Eucharystii jako czynności memorialnej. To, co się dokonuje, nie jest wspomnieniem wydarzenia z przeszłości. Eucharystia jako anamneza nie jest zakorzeniona w przeszłości [...] a w przyszłości [...] W Eucharystii Kościół ustanawia przestrzeń eschatologiczną”¹⁰. Paschalny, pneumatologiczny i eschatologiczny charakter Eucharystii mówi wyraźnie, że instytucje eklezjalne są jedynie ikonicznym odbiciem tej rzeczywistości przyszlých. Eschatologiczny wymiar Liturgii, jak również innych nabożeństw, w tym sakramentów, jest bardzo mocno podkreślany przez N. Afanasjewa i A. Schmemanna¹¹.

Polski teolog prawosławny ks. J. Klinger, który mocno akcentuje znaczenie „teologii zrealizowanej”, podkreśla, że takie pojmowanie zawsze istniało również „w mityce prawosławnej, gdyż problemy eschatologii były bardziej przedmiotem teologii mistycznej niż dziedziny dogmatu”¹². Podobne opinie o eschatologii głosili P. Evdokimov¹³, W. Łoski¹⁴ i J. Meyendorff.

Prawosławna myśl teologiczna podkreśla osobistą stronę eschatologii w tym sensie, że własna śmierć rzeczywiście oznacza koniec naszej egzystencji tu, na ziemi i nie ma sensu dokonywać wyliczenia dla czasu drugiego przyjścia w sensie milenaryzmu. Eschatologiczny sens chrześcijańskiego życia jest jednocześnie mistycznym i eklezjologicznym. Jak powiedział W. Łoski, „eschatologia zaczyna urzeczywistniać się w obecnym czasie, kiedy człowiek jest zdolnym do przyjęcia uczestnictwa w boskim planie. Realizacja eschatologicznej obietnicy rozpoczyna się w punkcie, w którym plan zbawienia urzeczywistnia się – po śmierci, zmartwychwstaniu i wniebowstąpieniu Chrystusa. W historycznym porządku realizacja ze strony ludzi następuje po zrealizowaniu jej przez Boga. Eschatologia proroków na pierw-

---

Ökumenischen Patriarchat und der EKD vom 6-9 Oktober 1975 in der Evangelischen Sozialakademie Friedewald. Frankfurt a.M 1977 s. 175.

⁹ Tamże

¹⁰ Tamże s. 176

¹¹ Por. A. Ш м е м а н. *Евхаристия. Таинство Церкви*. Paris 1984; т е н з е. *Введение в литургическое богословие*. Paris 1961.

¹² K l i n g e r. *Geneza sporu o epik leżę* s. 26

¹³ Por. P. E v d o k i m o v. *Prawosławie*. Przeł. J. Klinger. Warszawa 2003² s. 323-344.

¹⁴ Por. W. Ł o s s k i. *Teologia mistyczna Kościoła wschodniego*. Przeł. M. Sczaniecka. Warszawa 1989.

szy rzut oka przyjęła mesjańską obietnicę odkupienia, zstąpienia Ducha Świętego, sąd ostateczny i przemianę kosmosu. Ledwie dziesięć dni po Wniebowstąpieniu epoka eschatologiczna rozpoczęła się z zejściem Ducha Świętego, obietnicą Ojca, obietnicą ognia, który Chrystus przyszedł sprowadzić na ziemię. Eschatologia może rozpocząć się tylko na końcu. Ale ów koniec to nie statyczny ostatni przystanek, granica; to nieprzerwanie odnawiany początek nieskończonej drogi przebóstwionego związku, w którym panowanie Boga i powołanie stworzenia realizują się. Owa realizacja końca za pomocą łaski Ducha Świętego i ludzkiej wolności jest wewnętrzną tajemnicą Kościoła, tajemnicą [...] która pozostaje nieprzenikniona [...] również dla nas jeżeli my filozofujemy na żywiołach tego świata, a nie na Chrystusie (Kol 2, 8)”¹⁵.

Ten świat nie jest zakończoną fazą Boskiej ekonomii zbawienia. Eschatologia nie jest dodatkiem ani też pobocznym dopełnieniem dogmatów Kościoła. Jest ona centrum duchowego istnienia i ascetycznego poszukiwania Królestwa Bożego. Natura Kościoła jest eschatologiczna. Bez eschatologicznego dążenia Kościół nie byłby Kościołem, a jedynie moralno-etyczną wspólnotą. Dlatego spory, dialektyka między „tak” i „jeszcze nie” dla Królestwa Niebieskiego zrozumiała jest tylko w terminach „nadejścia Paruzji” Boga przychodzącego do nas, Boga obecnego, a nie w terminach *futurum* – rzeczy, które się dokonają.

Ks. John Behr, współczesny amerykański teolog prawosławny, zauważa, że eschatologia była zawsze bardzo ważna w chrześcijańskim kerygmacie. Dzisiejsze rozumienie eschatologii bywa często zaciemniane przez sformułowania naszego języka. Uważa on, że mówiąc o „pierwszym przyjściu” i „drugim przyjściu” często mówimy jakby o dwóch różnych wydarzeniach, z których pierwsze zazwyczaj odnosimy do historii, do tego, co wydarzyło się ponad dwa tysiące lat temu, a drugie do bliżej nieznanego przyszłości, czemu będą towarzyszyć inne dramatyczne wydarzenia¹⁶. Chrześcijańska teologia nie dzieli się jednak tak łatwo. To, że Apostołowie i Ewangeliści głoszą Chrystusa, nie jest dziełem tylko historii, ale teraźniejszości i przyszłości. Również to, co dotyczy drugiego przyjścia Chrystusa, nie jest tylko przyszłym wydarzeniem, ono dokonuje się też obecnie.

¹⁵ Por. V. L o s s k y. *In the image and likeness of God*. Crestwood, N.Y. 1974 s. 224.

¹⁶ Por. J. B e h r. *Церковь в пути. W: Эсхатологическое учение Церкви: Материалы конференции* s. 25.

II. OPTYMISTYCZNA ESCHATOLOGIA

Terminem „optymistyczna eschatologia” określane są w teologii rosyjskiej poglądy zwolenników idei powszechnego zbawienia – apokatastazy, która odrodziła się w XX wieku. Idea apokatastazy, którą reprezentuje wielu teologów, nie jest wszakże systemem jednorodnym. Każdy z reprezentujących ją autorów używa prawie jednakowych argumentów, ich koncepcje jednak się różnią. Głównymi przedstawicielami tego kierunku byli o. Sergiusz Bułgakow i Paul Evdokimov. Bułgakow na tle innych jawi się w sposób szczególny. Jest on nie tylko najbardziej zdecydowanym obrońcą idei apokatastazy, ale głosi ją jako doktrynę, podobnie jak wcześniej Orygenes i św. Grzegorz z Nyssy. W swoich poglądach na apokatastazę opiera się on przede wszystkim na nauce św. Grzegorza, którego argumentację, odrzucającą wieczne męki, uważa za bardziej stanowczą i logiczną niż argumentację Orygenesesa. Uważa, że jest ona aktualna również dziś¹⁷. Nie zgadzając się na potępienie apokatastazy, Bułgakow uważał, że może ona istnieć w Kościele jako uprawniona opinia teologiczna (*theologumenum*), gdyż Kościół prawosławny, w przeciwieństwie do katolickiego, nie zdogmatyzował nauki o wiecznym cierpieniu¹⁸.

Współcześnie o idei apokatastazy piszą bp Kalistos Ware¹⁹, bp Hilarion Alfiejew²⁰ i ks. Jerzy Koczetkow²¹. W większości przypadków nie jest to pewność doktrynalna, ale wiara w możliwość jej zaistnienia i nadzieja, bliska prawosławnemu rozumieniu zbawienia. „Bliższy jest nam wizerunek Zbawiciela miłosiernego – pisze ks. Henryk Paprocki – niż potępiającego;

---

¹⁷ С. Булгаков. *Невеста Агнца. О Богочеловечестве. Часть III*. Париж 1945 s. 516-517. Ks. G. Sierikow pisze, że w tym „co mówił o apokatastazie o. Sergiusz [...] nie był oryginalny, chociaż wiele sprecyzował, rozwinął i umocnił” i że w swojej nauce eschatologicznej opierał się na poglądach św. Grzegorza z Nyssy. Zob. Г. Сериков. *Учение об апокатастасисе (о всеобщем восстановлении) у «отца отцов» (святителя Григория Нисского) и у прот. Сергия Булгакова*. „Le Messenger. Вестник Русского Христианского Движения” 1971 z. 101-102 s. 27.

¹⁸ С. Булгаков. *Православие. Очерки учения православной Церкви*. Париж 1935 s. 389.

¹⁹ Por. K. Ware. *Ośmielamy się mieć nadzieję na zbawienie wszystkich? Orygenes, św. Grzegorz z Nyssy i św. Izaak Syryjczyk*. W: t e n ż e. *Królestwo wnętrza*. Przeł. W. Misijuk. Lublin 2003 s. 263-293.

²⁰ И. Алфеев. *Духовный мир преподобного Исаака Сирина*. Санкт-Петербург 2002. Por. t e n ż e. *Таинство веры. Введение в православное догматическое богословие*. Москва 1996 s. 251-256.

²¹ Por. Г. Кочетков. *Идите, научите все народы. Катихизис для катехизаторов*. Москва 1999 s. 567-608.

zaś zwolennicy «wiecznych tortur» wzbudzają podejrzenia co do ich chryścianizmu”²². Natomiast niektóre myśli dotyczące apokatastazy wypowiedziane przez ks. A. Mienia, jak np. sformułowania typu: „dlatego, kiedy świat ten minie, jak mówił św. Grzegorz z Nyssy, męki wieczne zakończą się”²³, są być może nie do zaakceptowania i dlatego jego koncepcję ocenia się najczęściej jako prymitywną²⁴, za nie do końca umiejętnie kontynuowanie patrystycznej koncepcji apokatastazy.

Idea apokatastazy w myśli wschodniej wciąż powraca. Kościół przyjmuje apokatastazę całej natury i pozostawia wierzącym jako sferę modlitwy i nadziei apokatastazę indywidualną. Bardziej modli się o zbawienie wszystkich, niż wyznaje to zbawienie. Dlatego też teksty liturgiczne w sposób bardzo wyraźny kierują nadzieję wierzących ku miłosierdziu Bożemu, które nie zna granic²⁵.

Chciałbym zauważyć, że takie podejście do eschatologii nie jest już tylko domeną niektórych teologów i ich dzieł, ale znalazło się także w opracowanym przez duchownych świeckich we Francji katechizmie, który został wydany w języku rosyjskim (1990) i francuskim (1991). Katechizm ten został też przełożony na język polski i wydany w 2001 r. przez wydawnictwa Kairos i WAM. W rozdziale zatytułowanym „Przybliżenie eschatologii prawosławnej” czytamy: „Mówiąc po prostu: pojęcie wiecznego piekła i wiecznych cierpień dla jednych, a wiecznej szczęśliwości (obojętnej na cierpienie) dla drugich – nie może już w odrodzonej świadomości chrześcijańskiej pozostawać takim, jakim je niegdyś przedstawiały nasze katechizmy i oficjalne wykłady z teologii. Ta przestarzała koncepcja [...] rozumiała je w sposób dosłowny, powierzchowny, przyziemny, nie wgłębiając się w ukryty duchowy sens obrazów i symboli [...] Najwyższy czas skończyć ze wszystkimi tymi potwornościami z ubiegłych wieków [...] Pedagogika odstraszenia i terroru nie jest skuteczna [...]”²⁶.

---

²² Н. Папроцкий. *Проба теологической интерпретации факта смерти в перспективе życia wieczного*. „Novum” 1979 nr 11 s. 124.

²³ Кочетков. *Идите, научите все народы. Катехизис для катехизаторов* s. 594.

²⁴ Ю. Максимов. *Вопрос о вечности адских мук*, <http://www.pravbeseda.ru/library/index.php?page=book&id=891> [10.11.2008].

²⁵ Por. P. Evdokimov. *Od śmierci do życia*. „Novum” 1979 nr 11 s. 70-72.

²⁶ Por. *Bóg żywy. Katechizm Kościoła prawosławnego*. Kraków 2001 s. 458-459

III. ESCHATOLOGIA W NAUCZANIU WSPÓŁCZESNYCH STARCÓW

Chciałbym zwrócić uwagę na wypowiedzi starców naszych czasów, którzy w rozmowach z wiernymi mówili o możliwości spotkania z Chrystusem, i to tu i teraz, przez każdego, kto uczestniczy w sakramentach Kościoła, o realizmie poznania Boga i potrzebie przemienienia swojej natury.

Działalność starca Paisjusza, archimandryty Emiliana i o. Sofroniusza wpisuje się w tradycję ascetyki i duchowości Atosu, tak ważnego dla całego prawosławia. Wszyscy oni mówią o tym, o czym mówili święci starożytnego Kościoła. Współczesnym językiem do współczesnego człowieka mówią o drodze do Boga. Nie znajdziemy u nich systematycznego wykładu eschatologii, ale wiele ich wypowiedzi bezpośrednio lub pośrednio wiąże się z eschatologią. Starzec Emilian zauważa, że „eschatologia nie jest to tylko jeden z głównych rozdziałów podręcznika prawosławnej dogmatyki, w którym mówi się o Sądzie ostatecznym, ale jest to kwintesencja, Alfa i Omega wiary prawosławnej [...] My oddychamy jej powietrzem i stajemy się obywatelami Niebieskiej Jerozolimy, przestajemy interesować się tylko ziemskimi dobrami. My wyrzekamy się starego, upadłego człowieka i wybieramy życie w Kościele, z nieustannym przemianami duszy, czynieniem siebie podobnym do Boga, czy lepiej powiedzieć – podobnym do Bogoczłowieka”²⁷. W ten sposób starzec nawiązuje do hezychastycznej tradycji eschatycznego pojmowania życia, albowiem „nastąpiło zbawienie” i „życie wasze jest ukryte wraz z Chrystusem w Bogu” (Kol 3, 3).

Starcy bardzo krytycznie oceniają obecną rzeczywistość tego świata. Zwracają uwagę na kilka istotnych destrukcyjnych elementów:

- zmianę systemu wartości, często uznającego grzech za postępek;
- utratę elementarnego poczucia zachowania siebie i stworzenia (ekologia);
- uznanie za najważniejszą wartość pieniądza, za który można kupić prawie wszystko, poczynając od władzy poprzez wolność aż do przyjaciół;
- apologię cynizmu i egoizmu;
- zniewolenie człowieka²⁸.

---

²⁷ Старец Емилиан. Слова и наставления. Об обновленной жизни – сут. за: М. Козлов. Эсхатологические представления Афонских подвижников благочестия второй половины XX века. В: Эсхатологическое учение Церкви: Материалы конференции s. 508-509.

²⁸ Zob. Блаженной Памяти Старец Паисий Святгорец. Слова. С болью и любовью о современном человеке. Т. 1. Москва 2003 s. 41.

Taka ocena współczesnego świata wydaje się zasadnym czynić twierdzenie, że współcześni starcy postrzegają dzisiejszą epokę jako bliską, jeśli nie bezpośrednio poprzedzającą, epokę drugiego przyjścia. Starzec Paisjusz pisze otwarcie, że „żyjemy w apokaliptycznych czasach”²⁹.

Charakterystyczne jest to, że starzec Paisjusz, rozpoczynając rozmowę o Antychryście, a dokładniej – odpowiadając na zadane mu w tej kwestii pytanie, mówi przede wszystkim o Chrystusie: „Lepiej porozmawiajmy o Chrystusie [...] Bądźmy możliwie najbliżej Chrystusa, a jeśliśmy z Chrystusem, to dlaczego mamy bać się Antychrysta”³⁰.

Współczesnym starcom nieobcy jest trzeźwy kościelny optymizm eschatologiczny. Starzec Paisjusz mówi: „Dzisiaj, kiedy człowieka otacza tyle niebezpieczeństw, Bóg ochrania go, podobnie jak matka dziecko, które zaczyna chodzić. Teraz Chrystus, Przenajświętsza Bogurodzica i święci pomagają nam więcej niż poprzednio, ale my nie rozumiemy tego [...] Idą nielekkie czasy, czeka nas wiele doświadczeń i dlatego odnieśmy się do tego z powagą i zacznijmy żyć życiem duchowym, jednak ten wysiłek duchowy będzie miał swoją cenę, jeśli będziemy podejmować go z radością”³¹. Z kolei starzec Emilian zwraca uwagę, że znajdując się w Kościele, jesteśmy już w eonie przyjścia Chrystusa i dlatego wszystkie obawy dotyczące przyjścia Antychrysta oraz apokaliptycznych wydarzeń powinny blednąć wobec słów Apostoła: „dzień Pański nadejdzie” (2 P 3, 10). Drugie przyjście będzie, według niego, świetlanym i ostatecznym objawieniem naszej chwały, ponieważ to Chrystus kieruje życiem, ma władzę nad stworzeniem i całym światem i prowadzi nas do wiecznej chwały³². Ojcowie zwracają uwagę, aby wszystkie wydarzenia rozpatrywać w świetle drugiego przyjścia Chrystusa, co jest pewnego rodzaju ideałem, ale też przypomina, że czas znajduje swoje wypełnienie w paschalnej wieczności i życie każdego z nas, niezależnie od tego, w jakich czasach żyjemy, jest drogą prowadzącą do bram Zmartwychwstania³³.

---

²⁹ Tamże s. 120

³⁰ Тензев. Слова. Духовное пробуждение. Т. 2. Москва 2001 s. 181

³¹ Тензев. Слова. С болью и любовью о современном человеке t. 1 s. 35.

³² Пор. Старец Емилиан. «Слова и наставления». Вехи духовной жизни. Т. 5. Ормилия 2003 s. 274-275.

³³ М. Козлов. Эсхатологические представления Афонских подвижников благочестия второй половины XX века s. 519

IV. ESCHATOLOGIA NEOKONSERWATYSTÓW

Problematyka eschatologiczna w pewnych okresach historii teologii była postrzegana jako mocne doświadczenie końca czasów, w innych zaś uwaga skupiała się głównie na jednym z trudniejszych teologicznych problemów – problemie wiecznych mąk. Jak zauważa prof. Aleksy Osipow, czasy współczesne ponownie charakteryzują się zwiększonym zainteresowaniem sprawą prawidłowego pojmowania znaków końca świata i próbą zrozumienia w apokaliptycznej perspektywie procesów zachodzących w świecie i w Rosji³⁴.

Formułowana przez teologów charakterystyka współczesności wychodzi od skrajnie i pryncypialnie negatywnej oceny obecnej rzeczywistości w stosunku do tego, „co utraciliśmy”. To stawia ich na pozycjach nieustraszonych bojowników za czystość wiary, kształtuje u zwolenników zniekształcone przedstawienie końca czasów³⁵. Takie tendencje są często prezentowane wśród duchownych³⁶ i wiernych świeckich zwłaszcza w Rosji, chociaż podobne wypowiedzi można spotkać także w prawosławiu greckim. Tak zwani neokonserwatyści, w przeciwieństwie do konserwatystów, uciekają się do maksymalistycznych ocen, surowości i bezkompromisowości w swoich poglądach. Tradycjoniści są wierni swojej władzy kościelnej i z zasady zadawalają się surowym przestrzeganiem kanonów i norm. Neokonserwatyści często angażują się w działalność socjalno-polityczną, mającą niewątpliwie eschatologiczne ukierunkowanie. Czy można powiedzieć, że wszystko to, co jest związane z tematyką Apokalipsy w rozumieniu neokonserwatystów, jest złe? Z pewnością nie, ale zazwyczaj problematyczne są ich eschatologiczne przeczucia i oczekiwania. W odniesieniu do Rosji należy zauważyć, że takie poglądy niewiele mają wspólnego ze światłą apokaliptyką św. Sergiusza z Radoneża, św. Stefana z Permu, św. Andrzeja Rublowa czy o. Sofroniusza (Sacharowa), którzy głosili zwycięstwo Chrystusa na mocami zła, tryumf Jego Królestwa³⁷. Neokonserwatyści starają się zwracać szczególną uwagę na znaki przybliżającego się końca świata. Upatrują zagrożenia w społeczeństwie globalnej sieci, rewolucji informatycznej i środkach masowej informacji, we

³⁴ Zob. <http://apokalypsis.ru/konets-sveta/aleksey-ilich-osipov.-eshatologiya.html>

³⁵ Por. С.Л. Фирсов (СПбГУ). *Эсхатологические представления и предчувствия у неоконсерваторов современной России (К характеристике проблемы)*. W: *Эсхатологическое учение Церкви: Материалы конференции* s. 525-539.

³⁶ Por. архим. Панкратий (Жердев). *Проблема ИНН и голос христианской совести*. <http://www.pravoslavie.ru/sobytia/sbk-inn/pankratij.htm> [10.11.2008]

³⁷ Л. Регельсон. *Русский Апокалипсизм*. „Наука и религия” 1992 nr 1 s. 14.

wprowadzeniu wszelkich numerów identyfikacyjnych (NIP, PESEL, PIN), które są niedopuszczalne, ponieważ włączają człowieka w procesy globalizacyjne, prowadzące do styranizowania wolności osoby, unicestwienia niezależności państw, a w ostatecznym rozrachunku do władzy jednego światowego rządu, którego celem jest koronacja jednego lidera – Antychrysta³⁸.

*

Poszukiwaniu Królestwa Bożego przez chrześcijan często towarzyszy zwykła próżna ciekawość w kwestiach eschatologicznych i pytań o znaki końca świata. Często jest tak, że to pragnienie wyjaśnienia znaków zajmuje ludzką myśl bardziej przyjściem Antychrysta aniżeli paruzją Chrystusa. Bardziej interesują liczby, cyfry, numerologia, izopsefia, w które często niektórzy zaczynają wierzyć, niż budowanie swojej wiary w boską moc płynącą z życiodajnego Krzyża i Zmartwychwstanie, które zajaśniało z grobu. Apostoł Paweł nazywa to „podstępny oszustwami wobec tych, którzy mają zginąć, ponieważ nie przyjęli miłości prawdy, która mogła ich zbawić. I dlatego zsyła Bóg na nich ostry obłęd” (2 Tes 2, 10-11).

BIBLIOGRAFIA

- А л ф е е в И.: Таинство веры. Введение в православное догматическое богословие. Москва 1996.
- Духовный мир преподобного Исаака Сирина. Санкт-Петербург 2002.
- В е н г Л.: Церковь в пути. W: Эсхатологическое учение Церкви: Материалы конференции (Москва, 14-17 ноября 2005). Москва 2007 s. 25-32.
- Бóg żywy. Katechizm Kościoła prawosławnego. Kraków 2001.
- Б у л г а к о в С.: Православие. Очерки учения православной Церкви. Париж 1935.
- Невеста Агнца. О Богочеловечестве. Часть III. Париж 1945.
- Е м и л и а н Старец: «Слова и наставления». Вехи духовной жизни. Т. 5. Ормилия 2003.
- Эсхатологическое учение Церкви: Материалы конференции (Москва, 14-17 ноября 2005). Wyd. Синодальная Богословская комиссия. Москва 2007. http://theolcom.ru/ru/text.php?SECTION_ID=26 [10.11.2008].
- Е v d o k i м о в Р.: Od śmierci do życia, „Novum” 1979 nr 11 s. 70-72.
- Ф и л и м о н о в В.П., И л ь и н В.М.: Построение царства Антихриста как реальность наших дней (доклад на Рождественских чтениях, Москва, 26 января 2005 года). „Первый и Последний” 31:2005 nr 3.

³⁸ В.П. Филимонов, В.М. Ильин. *Построение царства Антихриста как реальность наших дней* (доклад на Рождественских чтениях, Москва, 26 января 2005 года), „Первый и Последний” 31:2005 nr 3 s. 25. Por. [http://www.notinn.ru/press/strag/2\(11\)_4.pdf](http://www.notinn.ru/press/strag/2(11)_4.pdf) [10.11.2008].

- Фирсов С.Л. (СПбГУ): Эсхатологические представления и предчувствия у неоконсерваторов современной России (К характеристике проблемы). W: Эсхатологическое учение Церкви: Материалы конференции (Москва, 14-17 ноября 2005). Москва 2007 s. 525-539.
- Klinger J.: Geneza sporu o epiklezę. Eschatologiczny a memorialny aspekt Eucharystii w kanonie pierwszych wieków. Warszawa 1969.
- Кочетков Г.: Идите, научите все народыю катихизис для катехизаторов. Москва 1999.
- Kostuszuik Jakub, bp: Eschatologiczny wymiar świata. „Elpis” 2004 z. 9-10 (22-23) s. 95-104.
- Козлов М.: Эсхатологические представления Афонских подвижников благочестия второй половины XX века. W: Эсхатологическое учение Церкви: Материалы конференции (Москва, 14-17 ноября 2005). Москва 2007 s. 507-519.
- Losky V.: In the image and likeness of God. Crestwood, N.Y. 1974.
- Максимов Ю.: Вопрос о вечности адских мук, <http://www.pravbeseda.ru/library/index.php?page=book&id=891> [10.11.2008].
- Паисий Святогорец, Блаженной Памяти Старец: Слова. С болью и любовью о современном человеке. Москва 2003.
- Панкратий (Жердев), архим.: Проблема ИНН и голос христианской совести, <http://www.pravoslavie.ru/sobytia/sbk-inn/pankratij.htm> [10.11.2008].
- Регельсон Л.: Русский Апокалипсизм. „Наука и религия” 1992 nr 1.
- Петрару Г.: Перспективы православия в свете светской и сектантско-конфессиональной эсхатологии. W: Эсхатологическое учение Церкви: Материалы конференции. http://theolcom.ru/ru/text.php?SECTION_ID=26; [10.11.2008].
- Шеман А.: Введение в литургическое богословие. Paris 1961.
— Евхаристия. Таинство Церкви. Paris 1984.
- Schmemann A.: Liturgia i eschatologia. „Sobornost” 7:1985 s. 6-14; zob. <http://www.cirota.ru/forum/view.php?subj=44980> [10.11.2008].
- Сериков Г.: Учение об апокатастасисе (о всеобщем восстановлении) у «отца отцов» (святителя Григория Нисского) и у прот. Сергия Булгакова. „Le Messenger. Вестник Русского Христианского Движения” 1971 nr 101-102.
- Рароскі Н.: Próba teologicznej interpretacji faktu śmierci w perspektywie życia wiecznego. „Novum” 1979 nr 11 s. 109-129.
- Ware K.: Ośmielamy się mieć nadzieję na zbawienie wszystkich? Orygenes, św. Grzegorz z Nyssy i św. Izaak Syryjczyk. W: tenże. Królestwo wnętrza. Przeł. W. Misijuk. Lublin 2003 s. 263-293.
- Zizioulas J.D.: Die Eucharistie in der neuzeitlichen orthodoxen Theologie. W: Die Anrufung des Heiligen Geistes im Abendmahl. Viertes Theologisches Gespräch zwischen dem Ökumenischen Patriarchat und der EKD vom 6-9 Oktober 1975 in der Evangelischen Sozialakademie Friedewald. Frankfurt a.M 1977 s. 165-178.

ЭСХАТОЛОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ В СОВРЕМЕННОМ ПРАВОСЛАВНОМ БОГОСЛОВИИ

Резюме

Эсхатология, как учение о конце мира и последних временах, имеет огромное значение в догматической, литургической и духовной жизни православной Церкви. Имея библейское начало и церковно-догматическое обоснование, которое получила в первых периодах

христианства, под влиянием других вероисповеданий, а также политических и экуменических элементов изменяется особенно в последних десятилетиях.

В статье кратко изложены современные направления о области эсхатологии – историческое, оптимистическое, консервативное – которые не всегда имеют обоснование в православной духовности. Кроме этих взглядов указаны тоже мнения, имеющие источники в литургическом богословии и опыте современных старцев – хранителей духовного опыта Православия.

Краткое и перевод Юрия Тофилука

Słowa kluczowe: eschatologia, apokatastaza, dzień sądu ostatecznego, eschatologia zrealizowana, neokonserwatywna eschatologia.

Ключевые слова: эсхатология, апокатастасис, последний день суда, исполненная эсхатология, эсхатология неоконсерваторов.

Key words: eschatology, apocatastasis, Doomsday, realized eschatology, neo-conservative eschatology.